

Enlightenment, humanism, and Sufi thought in the works of

Makhtumkuli Firaghi

Avezov Elbek To'rayevich (PhD), Acting Associate Professor

elbekavezov040@gmail.com

Department of World Literature, Uzbekistan State World Languages University

Abstract

One of the prominent representatives of the Turkic literary milieu of the 18th century was Makhtumkuli Fragi, who emerged through his works as a thinker and poet who deeply explored the issues of the people, homeland, science and enlightenment, morality, and faith. His poetic heritage places particular emphasis on ideas that encourage people to pursue goodness, seek knowledge, and value national unity, peace, and stability in the homeland. In this respect, Makhtumkuli's works are significant not only from an artistic perspective but also for their educational and moral value.

The formation of the poet's worldview was greatly influenced by his family environment, religious and scholarly education, as well as his life experiences associated with the major intellectual and cultural centers of Central Asia. In particular, his father, Döwletmämmet Azady, who was also a poet and an enlightened intellectual, played an important role in shaping Makhtumkuli's literary and aesthetic views.

Keywords

Enlightenment, knowledge, humanism, patriotism, national unity, ethics, spirituality, Sufism, Sufi thought, religious and philosophical views, poetic mission, artistic thinking, philosophical lyricism, Döwletmämmet Azady, literary and aesthetic views, spiritual perfection, goodness

Maxtumquli Firog'iy ijodida ma'rifat, insonparvarlik va tasavvufiy tafakkur

Avezov Elbek To'rayevich (PhD) v.v.b. dotsent

elbekavezov040@gmail.com

O'zDJTU Jahon adabiyoti kafedrası

Annotatsiya

XVIII asr turkiy adabiy muhitining yirik vakillaridan biri Maxtumquli Firog'iy o'z ijodi orqali xalq, Vatan, ilm-ma'rifat, axloq va e'tiqod masalalarini chuqur yoritgan mutafakkir shoir sifatida namoyon bo'ladi. Uning she'riy merosida insonni ezgulikka chorlovchi, ilm olishga undovchi, xalq birligi va yurt osoyishtaligini ulug'lovchi g'oyalar muhim o'rin egallaydi. Shu jihatdan Maxtumquli ijodi nafaqat badiiy, balki ma'rifiy va axloqiy ahamiyatga ham ega.

Shoir dunyoqarashining shakllanishida oilaviy muhit, diniy-ilmiy ta'lim hamda Markaziy Osiyoning yirik ilm markazlari bilan bog'liq hayot tajribasi muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, uning otasi Davlatmand Ozodiy ham shoir va ma'rifatli inson bo'lgani Maxtumqulining adabiy-estetik qarashlari shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan.

Аннотация

Одним из крупных представителей тюркоязычной литературной среды XVIII века является Махтумкули Фраги, который в своём творчестве предстал как мыслитель и поэт, глубоко освещавший вопросы народа, Родины, науки и просвещения, нравственности и веры. В его поэтическом наследии важное место занимают идеи, призывающие человека к добру, побуждающие стремиться к знаниям, прославляющие единство народа и мир и спокойствие в стране. В этом отношении творчество Махтумкули имеет не только художественное, но также просветительское и нравственное значение.

В формировании мировоззрения поэта важную роль сыграли семейная среда, религиозно-научное образование, а также жизненный опыт, связанный с крупными научными и культурными центрами Центральной Азии. Особенно значительное влияние на формирование литературно-эстетических взглядов Махтумкули оказал его отец — Довлетмамед Азади, который также был поэтом и просвещённым человеком.

Kalit so'zlar: Ma'rifat, ilm, insonparvarlik, vatanparvarlik, xalq birligi, axloq, ma'naviyat, tasavvuf, tasavvufiy tafakkur, diniy-falsafiy qarashlar, shoirlik missiyasi, badiiy tafakkur, falsafiy lirika, Davlatmand Ozodiy, adabiy-estetik qarashlar, ruhiy kamolot, ezgulik.

Kirish

Maxtumquli dastlab qishloq maktabida ta'lim olgan, keyinchalik Xivadagi Sherg'ozixon madrasasida tahsilini davom ettirgan. Shuningdek, Idris Bobo madrasasi va Buxorodagi Ko'kaldosh madrasasida ta'lim olgani haqida ma'lumotlar uchraydi. Sherg'ozixon madrasasidagi uch yillik tahsil uning dunyoqarashida alohida ahamiyat kasb etgan. Shoirning o'zi ham bu davrni ilm va ma'rifat bilan bog'lab, madrasa bilan xayrlashuv she'rida bilimning inson qalbini ochishini ta'kidlaydi. Maxtumqulining arab va fors tillarini yaxshi bilishi, shuningdek, chig'atoy — eski o'zbek tilini mukammal egallagani uning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirgan. Uning she'rlaridagi diniy, falsafiy va tasavvufiy tushunchalarning ko'pligi ham shoirning keng ilmiy tayyorgarlikka ega bo'lganini ko'rsatadi. Shunday qilib, Maxtumquli ijodida ilm oddiy bilim sifatida emas, balki insonning ma'naviy kamolotiga eltuvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Uning nazarida bilim insonni yaxshilik va yomonlikni, haq va nohaqni farqlashga olib boradi.

Maxtumqulining dunyoqarashiga otasi Davlatmand Ozodiyning ta'siri alohida e'tiborga loyiq. Shoir otasini oddiy adib sifatida emas, balki ilm, taqvo va ma'rifat egasi sifatida tasvirlaydi. Uning marsiyalarida otasining dunyo ne'matlariga berilmagani, oxiratni ko'zlab yashagani va taqvosi ulug'lanadi. Bu hol Maxtumqulining o'z ijodida ham yaqqol seziladi. Shoir uchun insonning haqiqiy qadri uning mol-dunyosi bilan emas, balki ilmi, axloqi, e'tiqodi va odamlarga munosabati bilan belgilanadi. Shu sababli uning she'riyatida ma'naviy boylik moddiy boylikdan ustun qo'yiladi.

Bir kecha yotardim, tunning yarmida,
To'rtta otliq kelib, «Turgil!», dedilar,
«Xabar bergaydirmiz fursat yetganda,

Bul yerda erlar bor, ko'rgil!» dedilar.

Nazarim tushganda ul to'rt mardona,
Ko'nglim jo'sha keldi, boshim gardona, —

deyishiga ko'ra Maxtumduli ijodining muhim jihatlaridan biri uning shoirlik vazifasini oddiy ijodkorlikdan yuqori qo'yishidir. Rivoyatlarga ko'ra, "Turgil, dedilar" uning dastlabki she'rlaridan biri bo'lib, unda shoir ma'naviy olamdan kelgan da'vatni tasvirlaydi. Mazkur she'rda to'rt otliqning shoirni uyg'otib, uni erlarni ko'rishga chorlagani haqida so'z boradi. Bu obrazlar orqali shoirning insonlarni ezgulikka, ma'rifatga va Haq yo'liga da'vat etuvchi ijodkor sifatidagi vazifasi ifodalanadi.

Ushbu asar adabiyotshunos Ye. Bertels tomonidan Aleksandr Pushkinning "Payg'ambar" she'ri bilan qiyoslangan. Biroq berilgan tadqiqotda bu ikki asar o'rtasidagi o'xshashlik voqeaning tashqi ko'rinishiga tegishli ekani, ularning mazmuniy va manbaviy asoslari esa bir-biridan farqlanishi ta'kidlanadi. Demak, Maxtumduli uchun she'riyat shunchaki estetik zavq vositasi emas. U she'r orqali insonning ichki dunyosiga ta'sir qilish, uni fikrlashga, o'zini anglashga va ma'naviy kamolotga chaqirishga intiladi. Shoir ijodida xalq va Vatan taqdiri masalasi alohida o'rin tutadi. U o'z davrida xalq boshidan kechirgan og'irliklarga befarq qarab turmaydi. Dushman hukmronligi, xalqning azob-uqubatlari va yurtning og'ir ahvoli uning she'rlarida keskin ifodalanadi. Maxtumdulining vatanparvarligi balandparvoz shiorlardan ko'ra xalqning real hayotiga bo'lgan munosabatida ko'rinadi. U xalq boshiga tushgan kulfatlarni shaxsiy dard sifatida qabul qiladi. Yurtning obodligi, xalqning birligi va osoyishtaligi shoir uchun eng muhim ijtimoiy masalalardan biridir. Shu bilan birga, Maxtumduli insoniy fazilatlarni ham jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida ko'radi. Uning she'rlarida mehr-shafqat, mardlik, saxovat va yaxshilik ulug'lanadi; zulm, nomardlik va tubanlik esa qoralangan.

Maxtumduli:

– Ul nimadir, yoqasi bor, yoni yo‘q?
Ul nimadir, qanoti bor, qoni yo‘q?
Ul nimadir, odam yutar, joni yo‘q?
Shoir bo‘lsang, shundan bizga xabar ber!

Turdi shoir:

– Ul kafandir, yoqasi bor, yoni yo‘q,
Kapalakdur, qanoti bor, qoni yo‘q,
Qaro yerdur, odam yutar, joni yo‘q,
Bizdan salom bo‘lsin, javob shundaydir...

Maxtumquli:

– Ul nimadur, yemadilar, to‘ydilar?
Ul nimadur, qiyomatga qo‘ydilar?
Ul kim edi, tovonidan so‘ydilar?
Shoir bo‘lsang, shundan bizga xabar ber!

Turdi shoir:

– Ul diydordur, yemadilar, to‘ydilar,
Ul namozdur, qiyomatga qo‘ydilar,
Nasimiyning tovonidan so‘ydilar,
Bizdan salom bo‘lsin, javob shundaydir...

Savol-javob she'rlarida «tajohuli orifona» usulidan, ya'ni bilib turib bilmaslikka olish san'atidan foydalaniladi. Bunda zamondosh shoirning iste'dodi hamda ilm-ma'rifat darajasini sinash maqsadida turli savollar o'rta tashlanadi. Maxtumdul ijdodining o'ziga xos tomonlaridan biri savol-javob shaklidagi she'rlardir. Bunday asarlarda shoir murakkab ma'nolarni topishmoqqa o'xshash savollar orqali ifodalaydi. Masalan, Turdi shoir bilan aytishuvida kafan, kapalak, qabr, namoz va Nasimiy kabi tushunchalar ramziy savol-javoblar orqali talqin qilinadi.

Bu uslub "tajohuli orifona", ya'ni bilib turib bilmaslikka olish san'ati bilan bog'lanadi. Bunday she'rlarda savolning o'zi ham javob kabi muhim ahamiyatga ega. Chunki savol o'quvchini fikrlashga, ramzning yashirin ma'nosini izlashga undaydi. Shuning uchun Maxtumdulining savol-javob she'rlarini oddiy topishmoq sifatida emas, balki ilm, tafakkur va badiiy mahorat uyg'unlashgan falsafiy lirika sifatida baholash mumkin.

Maxtumdul ijdodida tasavvufiy dunyoqarash ham muhim o'rin egallaydi. Uning ayrim she'rlarida payg'ambarlar, avliyolar va mashhur mutasavviflar bilan bog'liq ruhiy kechinmalar tasvirlanadi. Jumladan, Bahouddin Naqshband bilan bog'liq she'rida shoir ma'naviy e'tibor va ruhiy fayz ramzlarini badiiy obrazlar orqali ifodalaydi. Shuningdek, boshqa bir she'rida Ahmad Yassaviy, Imom Qosim, Imom Ja'far, Yahyo va Nuh payg'ambar kabi tarixiy-diniy shaxslarni tilga oladi. Bu obrazlar shoirning ma'naviy olami kengligini va islomiy-tasavvufiy an'analar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Bu yerda tasavvuf shoir uchun faqat nazariy ta'limot emas, balki insonning o'zligini anglash, ruhiy poklanish va ezgulikka intilish yo'li sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa

Maxtumdul Firog'iy ijdodini o'rganish shuni ko'rsatadiki, uning she'riy merosi bir nechta yirik yo'nalishlarni o'zida mujassamlashtiradi. Bular — ilm-ma'rifat, insonparvarlik, vatanparvarlik, axloqiy tarbiya, diniy-ma'naviy kamolot va tasavvufiy tafakkurdir. Shoirning hayoti va ijdodida ta'lim, ustozlar, oilaviy muhit hamda ma'naviy

izlanishlar bir-biri bilan uzviy bog‘langan. U ilmni insonni kamolga yetkazuvchi kuch deb bilgan, xalq taqdirini o‘z ijodining muhim mavzusiga aylantirgan va she‘riyat orqali ezgulikni targ‘ib qilgan. Shu sababli Maxtumduli merosi faqat XVIII asr adabiy jarayonining mahsuli sifatida emas, balki turkiy xalqlar ma‘naviy tafakkuri tarixidagi muhim hodisa sifatida qaralishi mumkin. Uning ilm, axloq, Vatan, xalq va ma‘naviyat haqidagi qarashlari ijodining asosiy mazmunini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Maxtumduli. Saylangan lirika. — Toshkent: O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti nashriyoti, 1977. — 80 b.

Maxtumduli Firog‘iy. Saylangan asarlar. — Moskva, 2008. — 351 b.

Maxtumduli Firog‘iy. She‘rlar. / Turkman tilidan Ergash Ochilov tarjimalari. — Buxoro, 2014.

Maxtumduli Firog‘iy (1733–1791). // Jahon adabiyoti darsligi. — Maxtumdulining hayoti, ta‘lim olishi va ijodiy merosi haqida ma‘lumotlar.

Maxtumduli. Izbrannaya lirika. Tuzuvchi Sh. Shomuhamedov, muharrir B. Parmuzin. — Toshkent: O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti nashriyoti, 1977.

Bertels Ye. E. Izbrannye trudy po istorii turkmenskoy literatury. — Moskva: Nauka.

(Maxtumduli ijodining adabiy-tarixiy talqinlari uchun.)

Kojebnikov V. M., Nikolayev P. A. va boshq. Literaturnyy entsiklopedicheskiy slovar. — Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1987. — 752 b.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Buyuk turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumduli Firog‘iy tavalludining 300 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi qaror, 2024-yil 19-fevral.

Vaxabov J. Maxtumduli Firog‘iyning adabiy va siyosiy-falsafiy merosi mavzusidagi ilmiy simpoziumdagi nutq. — Markaziy Osiyo xalqaro instituti, 2024.

Maxtumduli Firog‘iy. She‘rlar. — Xurshid Davron kutubxonasi elektron to‘plami.

